

Hodnota a smrt [1952]

Jedním z předních úkolů dnešního filosofického úsilí je najít cestu k pojetí univerza, která by neskončila v imanentismu. Whitehead, přední myslitel moderního realismu (1861–1947), se domnívá, že nejschůdnější je předpoklad dualitního charakteru univerza. Předpokládaná dualita je však dualitou pouze abstraktní, je dualitou pouze pro naše myšlenkové, pojmové zpracování. Nejsou tu dvě oddělené existence světa hodnoty a světa skutečnosti, nýbrž obojí je jen aspektem, jednou stránkou univerza. Pouze abstrakcí, tj. naší abstrakcí, se jim dostává jisté samostatnosti; v téže míře se však vyprazdňuje jejich smysl, ba sama jejich realita, takže abstrakce se stává pouhou nicotností, bezvýznamností. Ve skutečnosti je tedy univerzum jedno, má však dvojí aspekt, odhalovaný cestou abstrakce.

Z dějin známe myslitele, kteří rovněž mluvili o jediné skutečnosti, mající rozličné aspekty. Vzpomínáme na Descartovu dvojlomost *res cogitans* – *res extensa*, ale především na mnohost Spinozových atributů jediné univerzální substance. V obou případech byla jednota univerza postulována, ale nebyla pro ostatek systému směrodatná. Spinozovy atributy jsou věčné a navzájem nesouvislé jinak než přes substanci. Roztržka substance je tedy reálně nepřekonána, trvá, kdežto její jednota je pouze nadekretována, ale je neefektivní. Tomu se Whitehead brání jediným možným způsobem, jež po prvé geniálně postihl filosof, který má ze starších pro dnešní ontologii význam prvořadý, ne-li rovnou největší, totiž Leibniz. Myšlenka monád nabyla dnes nové přesvědčivosti a průraznosti, když byla očištěna od mechanistického pojetí a od (starého) substancialismu. Pro monádu je na prvním místě význačná její vnitřní struktura, jemně reagující na veškerou ostatní realitu (u Leibnize je tato reaktivita ještě prostředkována univerzální harmonií). Pro Whiteheada však monáda není věcí, nýbrž událostí (event); událost je tedy zrcadlem univerza. Univerzum je univerzem událostí, nikoli věcí. Věc je aspekt složitěho komplexu událostí. Dualita univerza není garantována nějakým předělem, hrází, propastí, nýbrž charakterizuje každou událost. Události probíhají, tj. vyznačují se změnou (také se vzájemně překrývají i pronikají, nejsouce od sebe „uřaty sekyrou“, jak říkával Anaxagoras). Nicméně je přece něco ve vsí té změně, co trvá. Trvání (endurance) je možné jen jako důsledek skutečnosti, že existují tzv. věčné objekty (eternal objects). V přeložené přednášce¹ se o nich sice nemluví, ale mluví se o světě věčné hodnoty. Svět hodnoty a svět skutečnosti se střetávají v reálném univerzu; to však znamená, že se střetávají v každé věci, v každém procesu, v každé události. To je obrovský rozdíl např. od Spinozy.

Ihned se nám hrne na mysl spousta otázek. Především je tu předpoklad, že svět skutečnosti (world of fact) je světem změny (world of passing fact, world of change), světem činným (world of action, of activity, of multiple activities), světem začínání (world of origination), tvořivým světem (world

¹ Jde o Whiteheadovu americkou přednášku „Immortality“, kterou jsem přeložil a spolu s tímto uvedením věnoval Janu Šimsovi k jeho dvacátým narozeninám.

of creation, resp. creative world). Je zřejmé, že je-li co nového, pak jeho místo je ve světě skutečnosti. Nové však (jako cokoli jiného, co je skutečné) může mít význam jen potud, pokud má účast na věčném světě hodnoty, či zajisté přesněji: pokud je realizací toho, co tu je věčně a co tedy není nové. Co je nové mimo tyto hranice, je bezvýznamné, nahodilé, bez hodnoty. Pokud je však nové jen realizací toho, co není a nemůže být novým (protože je věčné), není vpravdě novým. A tak můžeme uzavřít, že je-li vůbec něco nového, je to bezvýznamné. Historicitu Whitehead zachovává, avšak jen proto, aby ukázal její bezvýznamnost, nahodilost, prázdnotu. Odkud pramení ona neschopnost vidět tvořivost jako skutečnou tvořivost a nikoliv jen jako vždy parciální, vždy nepřiměřenou reprodukci? Podle našeho mínění je jejím zdrojem chybné „umístění“ světa hodnoty na straně jedné a záměna trvání se setrvačností na straně druhé.

Abychom si lépe porozuměli ve věci umístění „světa hodnoty“, vzpomeňme krátce na pojetí Emanuela Rádla, jež přímo volá po srovnání. Také Rádl rozeznává dva světy, svět toho, co jest, a svět toho, co býti má. I Rádl ví, že jde jen o abstrakce, i jemu se na konci světa smrští to, co býti má, na „věčný“ zákon: ty máš! Také u Rádla to, co býti má, proniká do skutečného světa, vtěluje se v činy a myšlenky, uskutečňuje se ve světě. Proniká však jinak než u Whiteheada. Whitehead je přes všechny výhrady platonik: pomíjívá realita v jeho pojetí bere na sebe podobu věčných předmětů, napodobuje nějakou hodnotu. Hodnota se sice uplatní, ale přece zůstane beze změny.

Pro Rádla je tomu jinak. Jemu je zdrojem změny a hlavně zdrojem aktivity a tvořivosti „svět hodnot“, resp. to, co býti má. Nebýti toho, co býti má (porozumíte snad přes paradoxní vyjádření), všechno by se sesulo v bezvýznamnost setrvačnosti (viz např. rej komárů apod.). To znamená, že by se vlastně nic nedělo, že by přestaly dějiny. To, co býti má, zakládá historii, zakládá dějinnost. Ale dějinnost nemůže zakládat nic než to, co se samo děje. To, co býti má, není ve věčné nehybnosti, nýbrž ustavičně (a vždy znovu) se děje. Abstrahovat „svět hodnoty“ od „světa děje“ není proto chybou, že to je abstrakce; jsou také správné, oprávněné, přípustné abstrakce. Toto však není přípustná abstrakce, to je mylné, chybné, nelegitimní abstrahování, oddělování neoddělitelného. Když abstrahujeme z konkrétní reality „hodnoty“ (sit venia verbo), zároveň abstrahujeme dění. Nelze abstrahovati dění od hodnoty nebo naopak. Hodnota je dění, či přesněji: *hodnota se děje, ale není* (tj. neexistuje mimo dění, není věčná ve smyslu neproměnnosti, i když zase v jiném smyslu není součástí dění, není v něm utopena, pohlcena). Odtud je jen krok k stanovení pravého místa světa hodnoty. Tímto krokem je pojetí subjektu.

Whiteheadovo pojetí „události“ je ještě v zajetí empiristického pojetí. Především však pojímá událost jen zvnějška; nevidí její vnitřní strukturu v pravém světle. Většina událostí je totožná se změnou komplexní situace. Nejjednodušším případem a zároveň i jediným a všeobecným základem události je akce; akce je však založena subjektivně. Dění existuje původně jako subjektivní aktivita. Každý subjekt má svou vnitřní a vnější stránku; akce mají svůj zdroj ve vnitřní a nikoli ve vnější stránce subjektu. Je-li však posledním zdrojem akcí, resp. tím, co veškeré akce umožňuje a zakládá,

„svět hodnoty“, resp. svět toho, co býti má, pak to nutně znamená, že svět hodnoty je třeba umístit ve směru té stránky subjektu, kterou nazýváme vnitřní, kdežto svět skutečnosti ve směru stránky vnější. Protože však subjektů je mnoho, nutně se hlubina všech jejich vnitřních stránek musí kdesi protínat, resp. stýkat. A tímto místem mohou být jenom dějiny. Pro dějiny je podstatné jejich rozpětí: dějiny jsou jednak prostým procesem, přechodem (změnou) událostí a situací, jednak též místem „zjevení“, tj. místem, v němž se prosazuje smysl. Je zřejmé, že svět hodnoty musíme umístit tam, kde je smysl dějin. Svět hodnoty není vposledu ničím jiným než smyslem dějin. Smyslem dějin je to, co býti má. Dějiny jsou dějinami uskutečňujícího se smyslu, jsou děním toho, co býti má. To, co býti má, se však může uskutečňovat jen uprostřed toho, co jest. Když se však „hodnota“ stane „skutečností“, přestává být hodnotou. Whitehead naprosto nemá pravdu, předpokládá-li, že hodnota zachovává svůj význačný charakter, totiž nesmrtelnost, ještě tehdy, když byla realizována. Hodnota v takovém případě přestává být hodnotou. Jestliže dějiny nekončí uskutečněním hodnoty (jako je tomu u Hegela), pak tomu tak je pouze proto, že existuje obnovující se zdroj novosti, zdroj aktivity, zdroj tvoření, který je v ustavičné aktualitě, novosti hodnoty. Odtud je patrné, že hodnota je aktuální a nikoli „věčná“; hodnota platí hic et nunc, jinak hodnoty není. Setrvalost, o níž Whitehead mluví a kterou se pokusil vysvětlit z věčnosti hodnoty, má svůj skutečný zdroj v setrvačnostech objektivního světa. Hodnota se nemůže uskutečnit, realizovat jinak než jejich prostřednictvím; nicméně jich používá jako materiálu a nikoli jako cesty. Ale ani trvání subjektu nelze odvozovat od věčnosti hodnoty. Subjekt trvá tím, že se k sobě neustále přihlašuje, že na sebe navazuje, že si je věrný (věrný sobě, nikoli něčemu vnějšímu, tedy ani svému názoru, stylu, programu). To je charakterem subjektu a ničeho jiného, tedy ani hodnoty.

Hodnota se uskutečňuje jedině prostřednictvím subjektu. Napětí mezi pojetím (či plánem) historie a jejím faktickým průběhem není napětím objektivním, nýbrž je vázáno na prostřednictví subjektu a subjektivní. Smysl dějin není něčím předmětným, co tu je nějak vedle nebo nad dějinným průběhem. Napětí mezi oběma úrovněmi dějin je sice na počátku dějin teoreticky největší, ale prakticky nejmenší. Smysl dějin se v dějinném průběhu uskutečňuje; uskutečňováním se zároveň dějinný průběh přibližuje svému smyslu (jindy se mu ovšem může také vzdalovat). Smysl však mezitím ubíhá, vyrůstá, přerůstá sebe, uniká uskutečnění a tím své imanentizaci a dává vznik novému napětí. A tak se stává, že v průběhu dějin se napětí mezi tím, co jest, a tím, co býti má, nejen neumenšuje, nýbrž zcela naopak přiostruje. V rámci samotného dějinného průběhu ovšem nedochází (alespoň nemusí docházet) k nějakému úpadku; naopak, pokrok je skutečnou, reálnou dějinnou možností. Každý pokrok v dějinném průběhu však nutně vyžaduje přiostrění napětí mezi tím, co jest, a tím, co býti má. Slovem: každý pokrok se sám v sobě zhrouť, nevytyčí-li zároveň ještě vyšší ideály, než s jakými se zrodil. Každý pokrok, který zdůrazňuje více svou zásluhu na realizaci části hodnoty (tj. něčeho z toho, co má být, resp. co mělo být) než onen *mysl* současnosti, který si od nás současníků vzal ještě větší odstup a který se ještě výš klene nad naší lidskou omezeností a pomíjivostí – každý takový pokrok znamená úpadek,

přínejmenším dočasný úpadek. Nicméně je jasné, že smysl dějin se uskutečňuje dvojnásobným způsobem. Především uvedenou již realizací; tato realizace je však jenom příležitostí k tomu, aby napětí mezi smyslem dějin a jejich reálným průběhem ještě vzrostlo. Také ono napětí musí být ovšem nějakým způsobem realizováno. Je však realizováno subjektivně, tj. je perspektivou. Dvojnásobná úroveň dějin je tedy charakterizována úrovní reálného průběhu samotného dějství a úrovní subjektivního prohlubování perspektivy. I toto prohlubování má však svůj dějinný průběh a není zcela osvobozeno od základu, jímž je reálný průběh. Naopak, jako jeho reflexe v něm koření zcela podstatně. Přece však na mnoha místech se mu otvírá možnost reálný průběh předběhnout. A tu se může stát poukazem k pravému smyslu dějin, který může být v budoucnu nejen stále lépe a hlouběji chápán, nýbrž také stále mocněji uskutečňován.

Osobnost, o níž Whitehead mluví, je také typem subjektu. Její trvání se příkře liší od setrvačnosti přírodních zákonitostí; je hlubokým omylem Whiteheadovým, že obojí zaměnil či připodobnil. Subjekt, a tedy i osobnost, netrvají setrvačností, nýbrž aktivitou; zatímco zdrojem struktur, jimž říkáme přírodní zákonitosti, jsou setrvačnosti vnějšího charakteru, zdrojem trvání subjektu (i osobnosti) jsou akce subjektivního rázu, tj. vnitřního původu. Osobnost proto – jako ostatně každý subjekt – není nesmrtelná, nýbrž má svůj počátek i konec v čase. Reálný počátek a reálný konec. Jedinečnost existuje na tomto světě jen pod podmínkou konečnosti a omezenosti. Konec a konečnost však nejsou nutně v rozporu se smysluplností a významností. Lidská osobnost je smysluplná a hodnotná z jiných důvodů než pro svou nesmrtelnost. Je ostatně příznačné, že Whiteheadovo pojetí osobní nesmrtelnosti je vposledu popřením osobnostního charakteru oné nesmrtelnosti. Vskutku nesmrtelnost v pravém smyslu vylučuje osobnostní, ba i subjektivní charakter. Nesmrtelnost znamená inertnost anebo – *pravý život*. Život však žije ze smrti, ne proti ní. Život není popřením smrti, nýbrž jejím zvažováním. Život je kritikou smrti; smrt krizí a – sebekritikou života. Nesmrtelné je nezrozené. Nezrozená je pouze pravda. Pravda se jistě vtěluje ve skutečnost. Skutečnost by byla koncem, tj. smrtí pravdy, kdyby ono vtělení bylo vskutku zrozením pravdy. Ale není; proto pravda prochází neustálými vzkříšeními. Život je místem, kde se pravda uskutečňuje, tj. kde umírá. Vzkříšení pravdy znamená smrt života. Pravý život je však životem z pravdy. Pravda končí jeden život a rodí nový, rovněž smrtelný. Smrt je pravdou života; vzkříšena je pravda, ne život. Ten se jen rodí a umírá. *Pravý život je život smrtelný*. Cesta jeho jde přes smrt. „Zrno pšeničné, padnouc v zemi, neumře-li onoť samo zůstane, a pakliž umře mnohý užitek přinese.“

Říjen 1952

Poznámka dozadu:

Původně (1952) věnováno – spolu s překladem Whiteheadovy *Nesmrtelnosti* – Janu Šimsovi k jeho 20. narozeninám; později (1966) vytiskl obojí v několika exemplářích formou „zkušebního uměleckého tisku“ Josef Vyletál jako textový doprovod svých grafik pro svou závěrečnou práci na AVU.

